

Деякі проблеми політичної участі громадян в умовах демократичного транзиту

Валерій Бортников,

доктор політичних наук,
професор кафедри політології
Волинського національного університету
ім. Лесі Українки

Валерій Троценко,

аспірант кафедри політології
Волинського національного університету
ім. Лесі Українки

Складність термінологічної визначеності основних понять, пов'язаних з поведінкою людини у сфері політико-владних відносин, нечітка їх диференціація потребує з'ясування місця політичної участі серед інших категорій політичної активності. Пропонується авторське бачення предметного поля поняття „політична участь”. Здійснюється політологічний аналіз деяких процесів і тенденцій участі громадян України у сфері суспільно-політичних відносин.

Переважна більшість громадян України не задіяна у громадських об'єднаннях, їх думка, як правило, не береться до уваги у процесі прийняття політичних рішень, а тому майже єдиною формою їх реального впливу у сфері політики залишаються вибори та участь у формі прямої дії. З огляду на ці обставини набуває актуальності наукове обґрунтування створення відповідного „інституційного дизайну”, надійних механізмів суспільної взаємодії, сприятливих для здійснення ефективної політичної участі.

Метою статті є визначення предметного поля політичної участі, а також виявлення тенденцій і характеру процесів залучення громадян України до здійснення політики.

Нині найбільш повно теоретичне та методологічне підґрунтя політичної участі розроблене у працях зарубіжних вчених, що пояснюється сталою традицією масової участі населення у політичному процесі. В Україні

проблема участі населення у процесах демократичного реформування перебуває на початковому етапі наукової розробки. Причина – нерозвиненість громадянського суспільства і, відповідно, інституційної структури участі, яка реалізується переважно у традиційних формах. Ця тема привертає все більше уваги українських науковців, і не лише політологів, а й соціологів, юристів, істориків, психологів. Серед них, зокрема, І. Бекешкіна, В. Васютинський, А. Горбачик, Е. Ключенко, О. Куценко, О. Полішкарлова, О. Резник, Н. Ротар, О. Чемшит.

Предметне поле політичної участі

Кожна політична система має механізми і процедури, завдяки яким громадяни та колективні суб'єкти суспільних відносин мають можливість доносити до влади свої вимоги. Цей процес може здійснюватися по-різному – від елементарного індивідуального звернення до місцевого чиновника і колективних дій через групову політику до вирішення загальнодержавних питань в інших формах. При цьому дії громадян не завжди мають яскраво виражений політичний характер. Наприклад, претензії, що висловлюються представникові комунальних служб чи певній установі щодо освітлення на окремій вулиці (якості обслуговування у сфері побуту), можуть перерости в інших формах у політичну акцію недовіри місцевій владі, якщо такі негативні явища наберуть систематичного і масового характеру. Тому вчені часто поряд з категорією „політична участь” (political participation) використовують ширші поняття – „громадська участь”, „громадська залученість”, „громадянська активність”, які а priori не виключають політичної складової зі структури участі. Головне, що політична участь завжди соціально детермінована, визначається характером та якісними характеристиками політико-правового устрою і, загалом, політичної культури суспільства.

Слід звернути увагу на такі важливі теоретико-методологічні аспекти політичної участі, як характер і зміст соціальної та політичної дії в структурі участі, а також її інструментальності. Нагадаємо, що інструментальні відносини – це відносини, участь у яких люди розглядають як спосіб отримання якоїсь користі, певних благ, причому саме спілкування при цьому не становить для партнерів жодної цінності. На противагу таким відносинам, існують самоцінні відносини, тобто відносини, побудовані на почуттях приязні, любові, товариськості, нематеріального інтересу, які не передбачають отримання конкретного (раціонального) зиску. Під інструментальністю також розуміють наявність певних інститутів, каналів, правил, механізмів, обумовлених реакцій суб'єктів суспільних відносин на певні ситуації тощо.

Оскільки політична участь здійснюється насамперед у сфері владних відносин, то для нас видається слушним зауваження відомого фахівця в галузі політичної психології В. Васютинського, що політична влада не може бути лише раціонально-інструментальною; вона весь час стоїть перед

необхідністю істотного врахування різноманітних психологічних чинників. Якщо ці чинники ігноруються, то досить швидко „інструментальні намагання влади перестають спрацьовувати і її взаємини з підвладними набувають кризового характеру”. Тому влада має надавати своїй діяльності „більш чи менш вираженого гуманного характеру, ...вміти бути привабливою для підвладних, давати їм почуття захищеності, брати на себе відповідальність за їх долю” [1, с. 418]. Відтак, на нашу думку, немає підстав обмежувати політичну участь суто раціонально-інструментальними відносинами, оскільки політику „роблять” живі люди. Тобто у політичній поведінці індивідів обов’язково є певний елемент ірраціональності, впливу почуттів, симпатій та антипатій у процесі взаємодії.

Ефективна і водночас досить широка участь є не лише набутком демократичного реформування, а й засобом вдосконалення демократії та, певною мірою, її „камертоном”. Це, як вважають вчені, центральна проблема демократичної організації суспільства; однак узгодження максимального задоволення базових потреб основних соціальних верств і потреб самої соціальної системи як сукупного цілого можна вирішити не шляхом аналізу владних відносин в суспільстві, а визначенням ролі і місця політичної участі в політичній системі. „Демократія – це лише у другу чергу властивість політичного режиму, а в першу – стан політичної системи, в якій задоволення потреб – це функція політичної участі” [2, с. 61.].

Такий підхід здається слушним. По-перше, аналіз процесів демократизації крізь призму участі громадян в розподілі ресурсів знімає суперечність між політичною та соціальною демократією: політична демократія має нормативний, формальний характер і пов’язана з розподілом владних повноважень, захистом прав і свобод людини тощо, а соціальна забезпечує реальну соціальну справедливість та рівність. По-друге, запропоноване трактування політичної участі виводить її за межі суто публічно-владних відносин. І в цьому є рація. Для характеристики ресурсного потенціалу суспільства, розподіл якого має безпосередній або опосередкований вплив на характер політичних відносин, доцільно використовувати концепцію багатомірного соціального простору, запроповану П. Бурдьє. „Соціальний простір, – на думку вченого, – ... може сприйматися у формі структури розподілу різних видів капіталу, що функціонують одночасно як інструменти і цілі боротьби у різних полях...” [3, с. 40]. Саме в межах цього простору діють індивіди, що володіють різними видами капіталу. Окремі типи капіталів набувають політичного характеру у випадку їх використання задля впливу на процес прийняття рішень.

Зустрічаються також випадки ототожнення понять „політична участь” і „політична діяльність”, хоча політична участь є лише складовою останньої. Якщо розглядати ці дефініції крізь призму таких філософських категорій, як „стихійність” і „свідомість”, „якість”, „кількість” і „міра”, то можна зробити наступне припущення. Політична

участь і професійна політична діяльність відбуваються, насамперед, у свідомих формах. Однак обмежувати політичну участь і політичну діяльність лише рамками раціонально-утилітарних дій не варто, оскільки людина – це не запрограмована машина, а жива істота з притаманними їй пристрастями. На відміну від професійної політичної діяльності, яка переважно індивідуалізована, політична участь, як правило, здійснюється в колективних формах – як співучасть. Проте політичну участь частіше оцінюють в категоріях кількості та міри, а професійну політичну діяльність – у якісних характеристиках.

Не лише наукового, а радше практично-політичного змісту набуває і питання співвідношення між автономною і мобілізаційною участю. Як відомо, автономна участь ґрунтується на можливості вибору, і властива вона для розвинутого громадянського суспільства, в якому суб'єкти суспільно-політичних відносин мають можливість вільно конкурувати. Представники політичних сил борються за голоси виборців і шукають у них підтримки. Результати виборів відбивають реальну картину симпатій електорату а, відповідно, і їхнє ставлення до владних структур.

Мобілізаційна участь здійснюється під тиском інших засобів політики, зокрема завдяки мистецтву маніпулювання масами, прямого чи опосередкованого підкупу населення, впливом сукупності обставин тощо. Все це призводить до спотворення власних пріоритетів суб'єкта політичних відносин. В Україні в умовах політико-правового нігілізму та бідності все більше людей долучаються до політики як до засобу збільшення матеріального статку. Крім професійних політиків окрему категорію учасників політизованих зібрань та акцій становлять так звані „заробітчани”, які за гроші виконують певні ролі або забезпечують масовість. Причому їх кількість з року в рік зростає. Тут не йдеться про жодні ідейні переконання чи політичну мету. Суб'єктивно така участь не є політичною, об'єктивно ж вона може бути політичною, причому настільки, наскільки впливатиме на зовнішнє середовище. Мобілізована участь набуває справді демократичного характеру лише настільки, „наскільки мобілізаційний заклик перетворюється на програми індивідуальної чи групової поведінки, що вільно реалізуються” [4, с. 12].

Слід зауважити, що різниця між автономною й мобілізаційною участю відносна, оскільки основна маса громадян бере участь в політичних акціях у відповідь на мобілізаційні заклики ЗМІ, політичних лідерів та організацій.

Найважливішим інституційним каналом політичної участі залишаються вибори. Саме вони в сучасних суспільствах є рушієм соціальних змін, індикатором рівня демократичності політичної системи. В електоральному процесі демократичних країн відбуваються процеси, які не можуть не викликати занепокоєння. Йдеться про зменшення електоральної активності, а також про те, що використання виборчого права як способу висловлення власної думки зменшується, хоча збільшується використання

цього права як засобу обміну. „Отже... право голосу стає зорієнтованим на результати; або, коли висловитись гостріше, ...голос виборця „кутують”, і формується різновид clientelismo, відносин патрона і клієнтів, заснованих на чисто ілюзорному принципі do ut des (політичної підтримки в обмін на прихильність)” [5, с. 115].

Аналогічні процеси простежуються і в Україні, де в складних умовах соціальних негараздів соціальне благополуччя громадян часто залежить від вдалого вибору політичної сили, за якою стоїть постать патрона (олігарха). Тому участь у виборах стає не лише свідченням демократичності політичного ладу і проявом волевиявлення, а вимушеним засобом, способом забезпечення свого благополуччя і навіть самовиживання, а тому часто не відбиває справжніх політичних уподобань виборців. Не випадково така політична практика, разом з уявою про можливість фальшування, підриває довіру до виборів як до інституту демократії, про що свідчать результати соціологічних досліджень (таблиця 1).

Таблиця 1

**Чи згодні ви з судженням:
„Вибори в нашій країні є вільними і чесними”?**

Відповіді	%
Так	13,6
Ні	69,5
Важко відповісти	16,8

Джерело: [6, с. 475].

Специфіка політичної участі громадян України в умовах переходу до демократії

Політична участь є інтегральною характеристикою політичної культури. Політична ж культура є похідною від процесів, що відбуваються в суспільстві, а тому для перехідних суспільств характерний „проміжний” тип культури: він акумулює в собі як рудименти минулих суспільних відносин, так і паростки нових. Для характеристики основних тенденцій політичної культури українського суспільства науковці Інституту соціології НАН України розробили інтегральний тест типів політичної культури. В його основу було покладено підхід, який передбачав дві змінні: тоталітаризм/демократія; активність/пасивність. Цей тест дав змогу виокремити чотири типи політичної культури: активно-тоталітарний, пасивно-тоталітарний, пасивно-демократичний і активно-демократичний. Результати соціологічних досліджень відображені в таблиці 2.

Звертає на себе увагу наявність доволі значної частини представників типологічної групи „пасивно-тоталітарного типу політичної культури” – 26,7 %, які, на відміну від носіїв свідомості „активно-тоталітарного типу” (5,9 %), також не сприймають ідей демократії, але при цьому не

налаштовані активно захищати цінності тоталітарного суспільства. Слід зауважити, що в українському суспільстві переважає „пасивно-демократичний тип політичної культури” – 50,7 %. Люди, що входять до цієї групи, сприймають цінності демократичного суспільства, але не готові активно підтримувати їх. Таке співвідношення представників типологічних груп в цілому підтверджується дослідженнями рівня політичної активності громадян.

Таблиця 2

Типи політичної культури, %

Типи політичної культури	Частка представників
Активно-демократичний	16,7
Пасивно-демократичний	50,7
Активно-тоталітарний	5,9
Пасивно-тоталітарний	26,7

Джерело: [7, с. 157].

Звертає на себе увагу наявність доволі значної частини представників типологічної групи „пасивно-тоталітарного типу політичної культури” – 26,7 %, які, на відміну від носіїв свідомості „активно-тоталітарного типу” (5,9 %), також не сприймають ідей демократії, але при цьому не налаштовані активно захищати цінності тоталітарного суспільства. Слід зауважити, що в українському суспільстві переважає „пасивно-демократичний тип політичної культури” – 50,7 %. Люди, що входять до цієї групи, сприймають цінності демократичного суспільства, але не готові активно підтримувати їх. Таке співвідношення представників типологічних груп в цілому підтверджується дослідженнями рівня політичної активності громадян.

Дані досліджень Інституту соціології НАН України та Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова¹ підтверджують низький рівень участі громадян у громадському житті. Так, на запитання „Чи можете Ви сказати, що залучені до активної громадянської діяльності?” фахівці Центру отримали наступні відповіді: так – 11,6 %; ні – 76,2 %; важко відповісти – 12,2 % [8]. За даними Інституту соціології НАН України, 1994 року 82 % громадян України не були членами жодної громадської, політичної організації чи руху, 2007 року – 87 %. Отже формальна участь у суспільно-політичному житті залишається вкрай

¹ Дослідження проводилося соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова з 19 по 25 червня 2008 року. Опитано 2014 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, в Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення країни за основними соціально-демографічними показниками. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3 % з імовірністю 0,95.

обмеженою і навіть зменшується [9, с. 12]. Відповіді на запитання „Чи повинні прості громадяни мати реальний вплив на прийняття державних рішень?” показують, що в суспільстві немає однозначної думки щодо характеру політичної участі (таблиця 3).

Таблиця 3

Ні, не повинні — це справа державних управлінців і політиків	Повинні мати вплив лише громадяни, компетентні у питаннях, які вирішуються	Повинні мати вплив всі громадяни, яких це стосується, незалежно від рівня їх компетентності	Важко відповісти
9.1	37.2	41.0	12.8

Джерело: [10].

За змістом відповідей респондентів можна віднести або до прихильників елітарних моделей демократії, або до партиципаторних (демократії участі). Причому кількість останніх (41,0 %) дещо переважає, якщо не враховувати 9,1 % відповідей респондентів, які вважають, що громада не повинна впливати на прийняття державних рішень управлінців і політиків. У протилежному випадку сума показників $9,1\% + 37,2\% = 46,3\%$ надає перевагу умовним прихильникам концептуальних моделей елітарної демократії.

Цікавила соціологів і думка громадян про формат громадської дії, а тому було поставлено таке запитання: „Якщо люди мають спільні цілі і хочуть їх досягти, то як їм потрібно діяти, щоб досягти максимального ефекту?”. Результати опитування наведені в таблиці 4.

Таблиця 4

Діяти кожному індивідуально	Діяти спільно неформально (не реєструючи цю діяльність і не створюючи організацій)	Створити громадську організацію або приєднатися до вже існуючої	Інше	Важко відповісти
8.3	20.6	40.6	5.6	20.6

Джерело: [11].

**Деякі проблеми політичної участі громадян
в умовах демократичного транзиту**

Валерій Бортников, Валерій Троценко

Як бачимо, більше 40 % громадян вірять у творчі потенційні можливості громадських об'єднань. Не вірять – 8,3 %. Кожний п'ятий з опитаних розраховує на неформалізовані відносини (20,6 %), що можна трактувати як недовіру до існуючих форм та умов діяльності громадських організацій. Про це свідчать і дані моніторингу 2001 – 2008 років, які не дають підстав говорити про стабільну позитивну динаміку довіри до громадських об'єднань. На запитання: „Чи довіряєте Ви громадським організаціям?” отримано відповіді, наведені в **таблиці 5**.

Таблиця 5

Час проведення	Повністю довіряю	Скоріше довіряю	Скоріше не довіряю	Повністю не довіряю	Важко відповісти
Черв. 2008	4.7	22.2	23.6	22.1	27.3
Бер. 2007	4.4	21.6	32.3	21.3	20.4
Трав. 2006	5.1	27.2	28.8	16.6	22.4
Серп. 2005	3.1	24.2	29.5	17.0	26.2
Черв. 2004	3.5	25.0	29.8	20.6	21.1
Черв. 2003	5.1	22.7	23.5	27.4	21.3
Черв. 2002	5.6	25.7	26.6	25.0	17.1
Жовт. 2001	4.5	18.0	28.2	28.1	21.2

Джерело: [12].

Характер політичної участі населення України має певні суперечності. Так, доволі висока активність під час виборів супроводжується вкрай низькою залученістю до роботи в суспільно-політичних об'єднаннях. Виникає закономірний інтерес до причин цього, а тому в контексті проблеми, що досліджується, було поставлено запитання: „Що заважає Вашій громадянській активності?”. Відповіді наведено в **таблиці 6**.

Таблиця 6

Брак вільного часу	Загроза протидії з боку органів влади, силових структур, керівництва тощо	Незнання, як досягти своєї мети	Недостатність грошей та інших ресурсів для здійснення такої діяльності	Не маю одностумців	Інше	Важко відповісти
43.4	8.0	13.8	12.2	6.4	19.1	6.5

Джерело: [13].

Відповіді свідчать, що перешкоди на шляху розвитку громадянської активності населення приховуються, насамперед, у соціально-економічній площині. Брак вільного часу для громадських справ та грошей у більшій частини респондентів $43,4 \% + 12,2 \% = 55,6 \%$ свідчить про проблеми у сфері матеріального забезпечення. Активність меншої частини залежить більше від суб'єктивного чинника – передусім від ефективності діяльності громадських утворень та позитивного досвіду, який би широко пропагувався. Тоді б більшість людей знала, як досягти своєї мети та знаходила б одностумців.

Деякі позитивні зрушення в суспільній свідомості, що сприятимуть зміцненню демократичного потенціалу суспільства, підтверджують дані соціологічного моніторингу. Пошлемося на висновки Є. Головахи, який зазначав, що перші ознаки зміни соціальної ситуації зафіксовано 1999 року, коли вперше за час спостережень припинилося невпинне погіршення показників соціального самопочуття і ставлення людей до власного місця в суспільстві. Тобто розпочався процес зменшення кількості респондентів, які „швидше незадоволені” і, відповідно, почала зростати частка „швидше задоволених” своїм соціальним становищем [14, с. 538]. Означена соціологом тенденція спостерігалася й у 2003–2006 роках (таблиця 7).

Таблиця 7

Міра задоволення своїм становищем у суспільстві, %

	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Скоріше не задоволений	50,5	62,4	62,2	63,4	71,8	77,5	73,1	69,4	70,1	63,2	61,4	58,2	46,6	49,0

Деякі проблеми політичної участі громадян
в умовах демократичного транзиту

Валерій Бортников, Валерій Троценко

Не відповіли	Скоріше задоволені	Важко сказати, задоволені чи ні
0,4	16,0	33,0
0,3	12,6	24,8
0,3	12,3	25,2
0,0	11,3	25,3
0,2	8,5	19,6
0,3	7,0	15,2
0,3	8,0	18,7
0,0	8,5	22,1
0,0	8,1	21,8
0,8	12,2	23,7
0,4	11,2	26,9
0,0	15,4	26,4
0,1	19,5	33,9
0,3	20,2	30,6

Джерело: [15, с. 39].

На думку вченого, особливої уваги заслуговує і тенденція зміни базисного типу особистості, котра свідчить, що на нинішньому етапі свого розвитку українське суспільство за „людськими ресурсами” більш готове до демократичних і ринкових перетворень, ніж у перші роки незалежності України. Так, в останні роки суттєво побільшало так званих „інтерналів” – людей, які відповідальність за своє життя покладають на самих себе, а не на зовнішні обставини. 2003 року вперше за всі роки моніторингу не становили більшість „екстернали”, тобто люди, які відповідальність за власне життя покладають на зовнішні обставини (таблиця 8).

Таблиця 8

Обставини, які впливають на життя людини

Здебільшого від зовнішніх обставин	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
	20,4	28,2	29,2	31,2	31,2	38,6	29,2	28,5	25,2	24,0	19,6	19,3	18,6	18,9	11,1

Здебільшого від мене	Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин
6,6	12,3	25,7	34,9
9,2	10,0	21,3	30,6
9,2	10,3	22,6	28,3
9,7	9,2	22,2	27,7
6,4	7,6	24,0	30,7
7,1	7,2	18,7	28,1
6,8	7,5	23,9	32,3
8,1	8,8	23,7	30,7
7,5	9,7	28,8	28,6
11,5	10,7	25,6	28,1
11,2	11,6	29,8	27,8
10,2	12,1	28,8	29,3
11,4	12,8	29,8	27,2
9,3	10,4	31,8	29,5
12,4	22,7	28,7	24,8

Джерело: [15, с. 40; 6, с. 472].

Зважаючи, що інтернальність є психологічною домінантою людей, які живуть в економічно розвинених демократичних країнах, „можна констатувати, що в Україні останніми роками спостерігається тенденція наближення особистісних характеристик населення до базисного типу особистості в країнах Заходу” [14, с. 538]. Таким чином, можна говорити про наявність деяких ознак позитивної динаміки створення соціокультурних умов для демократичної політичної участі.

Відтак можемо зробити **висновок** про обмеженість уявлень щодо політичної участі як діяльності, яка нібито здійснюється суто у сфері політико-владних відносин. Таке її трактування видається надто вузьким. Більш правомірною вбачається точка зору, згідно з якою політичну участь слід розглядати як діяльність, спрямовану на забезпечення життєвих потреб і розподіл ресурсів у межах політичної системи, оскільки вона існує як організована структура влади, впливу, авторитету і стосується не лише уряду, а й інших громадських інститутів, які контролюють поведінку та ресурси своїх членів. Таке трактування політичної участі впливає з розуміння демократії не лише як політичної категорії, але і соціальної.

Ієрархія категорій політичної активності має такий вигляд: „політична активність”, „політична діяльність”, „політична участь”. Остання

посідає проміжне становище між професійною політичною діяльністю та громадянською залученістю. Аналіз політичної участі крізь призму філософських категорій і понять дає можливість стверджувати, що професійна політична діяльність відповідає критерію свідомості і вимірюється у якісних характеристиках. Політична ж участь може мати стихійні прояви та частіше визначається кількісно. Більше того, якщо професійна політична діяльність індивідуалізована, то політична участь – це, як правило, колективна діяльність, і здійснюється вона як співучасть.

Дослідження проблеми політичної участі українських громадян в умовах демократичного переходу не є у цій статті вичерпним. Потребує, зокрема, ґрунтовного аналізу сукупність чинників, які обумовлюють регіональні відмінності політичної участі – інституційні, економічні, політичні, соціокультурні, ментальні тощо. Залишається актуальною і проблема узагальнення місцевих форм суспільно-політичної активності, динаміка їх змін в залежності від суспільно-політичної практики. Широкі можливості для активізації участі громадян в суспільних справах надають нові технології, зокрема – Інтернет.

Література:

1. **Васютинський В.** Інтеракційна психологія влади. – К., 2005. – 492 с.
2. **Чемшит О. О.** Участь у політичному житті за демократичних умов: постановка проблеми // Наук. пр. МАУП. Вип. 5. Актуальні питання політології. – К.: МАУП, 2003. – С. 60-65.
3. **Бурдьє П.** Соціологія політики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред., и предисл. Н. А. Шматко / – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
4. **Гончаров Д. В.** Теория политического участия. – М.: Юристъ, 1997. – 208 с.
5. **Боббіо Н.** Майбутнє демократії // Демократія: Антол. / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 104-119.
6. Українське суспільство 1992 – 2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціол. НАН України, 2007. – 544 с.
7. **Щербак М.** Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту „Типи політичної культури” // Соціол.: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 153-160.
8. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.ucerps.org/poll.php?poll_id=367
9. **Головаха Є., Паніна Н.** Політична культура українського суспільства (за даними соціологічного моніторингу та міжнародного порівняльного дослідження) // Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Ін-т соціол. НАН

України, 2007. – С. 12 – 23.

10. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.ucers.org/poll.php?poll_id=360

11. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.ucers.org/poll.php?poll_id=365

12. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.ucers.org/poll.php?poll_id=81

13. Соціологічні опитування – Центр Разумкова // http://www.ucers.org/poll.php?poll_id=368

14. **Головаха Є.** Головні тенденції розвитку українського суспільства у світлі результатів соціологічного моніторингу 1994-2003 років // Укр. сусп.-во. – 2003. Соціол. моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціол. НАН України, 2003. – С. 537-543.

15. **Паніна Н.** Українське суспільство 1992-2006: соціолог. моніторинг. – К.: Ін-т соціол. НАН України, 2006. – 94 с.